

Казахский экономический университет им. Т. Рыскулова

УДК 338.43:330.3

На правах рукописи

РАЗАКОВА ДИНА ИБРАГИМОВНА

**Рынок продовольственного зерна: экономический механизм
формирования и перспективы развития**

6D051100 – Маркетинг

Диссертация на соискание ученой степени
доктора философии (PhD)

Научные консультанты
д.э.н., профессор Есимжанова С.Р.
д.э.н., профессор Скоробогатых И.И.

Республика Казахстан
Алматы, 2013

СОДЕРЖАНИЕ

НОРМАТИВНЫЕ ССЫЛКИ	3
ОБОЗНАЧЕНИЯ И СОКРАЩЕНИЯ	4
ВВЕДЕНИЕ.....	5
1 ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ РЫНКА ЗЕРНА	9
1.1 Сущность рынка зерна и его место в структуре агропромышленного комплекса	9
1.2 Научные основы формирования и функционирования рынка зерна	15
1.3 Зарубежный опыт системы экономических мер по государственному регулированию и устойчивости развития рынка зерна	28
2 ИССЛЕДОВАНИЕ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ РАЗВИТИЯ РЫНКА ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО ЗЕРНА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	41
2.1 Анализ современного уровня развития отечественного рынка зерна	41
2.2 Факторы, влияющие на устойчивость предложения и спроса на рынке зерна	53
2.3 Особенности ценообразования на рынке зерна и продуктов его переработки	76
3 СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РЫНКА ЗЕРНА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	88
3.1 Организационно-экономические меры по развитию казахстанского зернового рынка	88
3.2 Приоритеты государственного регулирования отечественного зернового рынка	97
3.3 Прогнозирование развития зернового рынка на 2014-2025 гг.	108
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	123
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ	127
ПРИЛОЖЕНИЯ.....	134

РАЗАКОВА ДИНА ИБРАГИМОВНА

АЗЫҚ ДӘН НАРЫҒЫ: ОНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМІ МЕН ДАМУ КЕЛЕШЕГІ

Д.И. Разакованың «6D051100-Маркетинг» мамандығы бойынша (PhD)
философия докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған
диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу мақсаты мен міндеті. Диссертация жұмысының мақсаты-Қазақстандағы азық дән нарығының қызмет атқаруының ұйымдық-экономикалық механизмін жетілдіру және оны дамытудың басым бағыттарын анықтау.

Жұмыстың мақсатына сәйкес келесідей міндеттер қойылды және шешілді:

- астық нарығының мәнін қарастыру және оның аграрлық нарық құрылымындағы орынына сипаттама беру;
- астық нарығын қалыптастыру мен дамытудағы теориялық заңдылықтарды зерттеу және жүйелендіру;
- астық нарығын мемлекеттік реттеу мен қолдау бағыттарын және объективті қажеттілігін негіздеу;
- Қазақстанның астық нарығының қазіргі жағдайын талдау және оның даму беталысын айқындау;
- астыққа ұсыныс пен сұранысты факторлы талдау негізінде астық нарығының жағдайын зерттеу;
- астық және оны өңдеуден жасалған өнімдерге қосылатын құнды қалыптастыру үрдісін бағалау;
- астық нарығын өзіндік реттеу және мемлекеттің араласуының рационалды сәйкес келу механизмі бойынша ұсыныстар дайындау;
- отандық астық нарығын тұрақты дамытудың басымды бағыттарын айқындау.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Астық нарығы азық-түлік нарығының тұрақты қызмет атқаруын қамтамасыз ете отырып, аграрлы экономиканы дамытудың басты жүйеленген негізі болып табылады. Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында, ауыл шаруашылық өнімдеріне жаһандық сұраныстың өсу жағдайында ауыл шаруашылығын жанарту қажеттілігін белгіледі. Осы басымдықтарды жүзеге асыру барысында агробизнестің жаңашыл құрылымын қалыптастыруға, агротехнология деңгейін көтеруге, астық өндірісін индустрияландыру мен әртараптандыруға, бірыңғай экономикалық кеңістік құруда таяу және алыс шетелдерге экспорттауды белсендіруге бағытталған

агроөнеркәсіптік кешенді дамыту бойынша Қазақстан Республикасының «Агробизнес-2020» бағдарламасы қабылданды.

Қазақстанның астық шаруашылығы ауылшаруашылығы дақылдары өнімділігінің айтарлықтай ауытқу жағдайында тұрақсыз дамуда. Аграрлық өнім өндірісінің өсімі экстенсивті факторлар, әсіресе, егістік аумақтардың артуы есебінен қамтамасыз етілуде. Астық нарығының ұйымдық - экономикалық механизмдерінің жетілмеуі, астық өндірісі құрылымындағы теңсіздік, ауыл шаруашылығы өндірісінің төменгі интенсивтілігі, ауыл шаруашылық шикізаттарын өнеркәсіптік өндеудің жеткіліксіз деңгейі, материалды-техникалық ресурстар мен қызметтерге бағаның диспаратеті, отандық ауыл шаруашылық өнімдерін өндірушілердің табысының төмендеуі сияқты жағымсыз іс-әрекеттерді тудырды. Осыған байланысты салааралық экономикалық қатынастарда астық шаруашылығын біртіндеп қалпына келтіру үшін аталған мәселелерді шешуді талап етеді. Тиімді мемлекеттік астық саясатын қалыптастыру мен дамыту елді әлемдік қуатты астық державасына айналдыруға қабілетті.

Астық өнімдері ішкі кешенінің күрделі, серпінді және көп қызметті жүйесі болуы, астық нарығын тұрақты қамтамасыз ету үрдісінде шешілмеген аспектілердің болуы, оның қызмет ету тиімділігін арттыру бағыттары әзірлеуді зерттеу қажеттілігін және оның өзектілігін сипаттайды.

Зерттеу объектісі – Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенінің астық шаруашылығы.

Зерттеу пәні - азық дән нарығының қызмет атқару үрдісінде туындайтын ұйымдық-экономикалық қатынастар жиынтығы.

Диссертацияның теориялық-әдістемелік негізін макроэкономика, тұрақты даму, АӨК экономикасы, астық нарығын қалыптастыру мен дамыту теориясы саласындағы белгілі шетелдік және отандық мамандар мен ғалымдардың ғылыми еңбектері мен жұмыстары құрады.

Зерттеу абстракті-логикалық, есепті-құрастырмалы, монографиялық, экономика-статистикалық, экономика-математикалық және тағы да басқа әдістерді қолдану негізінде жүргізіледі.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы Қазақстанның мемлекетаралық интеграциялану жағдайында астық нарығының қызмет атқаруының ұйымдық-экономикалық механизмін жетілдіру бойынша ғылыми-тәжірбиелік ұсыныстар әзірлеу. Зерттеу барысында алынған ең маңызды нәтижелер және олардың ғылыми жаңалығы келесілерден тұрады:

– агроөнеркәсіп кешені құрылымындағы астық нарығының қызмет атқару ерекшеліктері айқындалды және астық саласының бәсекелік артықшылық факторлары анықталды;

– астық нарығының тұрақты дамуына әсер ететін эндогендік және экзогендік факторлар анықталды және астық кешенінің бәсекеге қабілеттілігіне жағымсыз әсерін төмендету бойынша шаралар жүйесі ұсынылды;

– тауар өткізу желісіндегі субъектілердің өзара әрекеттерінің ерекшеліктері айқындалды, олардың түпкі өнімде белгіленген қосымша

құндағы үлесі және астық нарығының тиімді қызмет атқаруына әсері анықталды;

– мемлекетаралық интеграция жағдайында астықты тұрақты өндіруді жоғарылату үшін астық кешенін мемлекеттік реттеуді жетілдірудегі басымды бағыттар негізделді;

– Қазақстанның астық нарығын дамытудың экономика-математикалық үлгісі құрастырылды;

Қорғауға шығарылатын негізгі тұжырымдар:

– автормен есептелген астық нарығындағы «гектар бойынша сұраныс» жанама көрсеткіші Қазақстан жағдайда қолдануға болатын егістік алқап гектарларына нақты сұраныс деңгейін анықтауға мүмкіндік береді;

– астыққа кепілді, сатып алушылық, интервенциондық бағаны қолдануға негізделген, Қазақстанның астық нарығын бағалық реттеу үлгісі;

– астықты өндіру құрылымын оңтайландыру және әртараптандыруға, сонымен қатар, астық кешені инфрақұрылымын дамытуға бағытталған астық нарығы субъектілері қызметтерін мемлекеттік реттеу бойынша экономикалық шаралар жүйесі

– мемлекетаралық интеграциялауды тереңдету жағдайындағы 2014-2015 жылдарға арналған Қазақстанның астық нарығының дамуына болжам.

Зерттеудің теориялық және тәжірибелік маңызы. Автордың теория-әдістемелік және тәжірибелік ұсыныстары ауыл шаруашылығы Министрлігінің агроөнеркәсіптік кешенін дамыту бағдарламасын әзірлеуде, астық өндірісі мен оны өңдеу кәсіпорындарында қолдануға болады.

Диссертациялық зерттеудің ережелері мен қорытындылары, автормен халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияға ұсынылды және диссертация тақырыбы бойынша шығарылған жалпы көлемі 9.6. б.п. тезистер мен ғылыми мақалаларда көрініс тапты.

Отандық астық нарығының қызмет атқару механизмін ұйымдық-экономикалық зерттеуге байланысы автормен дайындалған ұсыныстар «ҚазАгроМаркетинг» АҚ және «Алматы қ. статистика Департаменті» ММ қызметіне енгізуге қабылданды.

Диссертациялық зерттеудің негізгі нәтижелері 21 мақалада, оның ішінде 2 ғылыми мақала Scopus базасына енетін шетелдік журналда, 5 мақала ҚР БҒМ білім мен ғылымды бақылау Комитеті ұсынған ғылыми басылымда және халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияда 14 тезис, оның 4-і шетелдегі конференцияларда жарияланды.

РАЗАКОВА ДИНА ИБРАГИМОВНА

РЫНОК ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО ЗЕРНА: ЭКОНОМИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

АННОТАЦИЯ

диссертации Разаковой Д.И. на соискание ученой степени
доктора философии (PhD) по специальности «6D051100 – Маркетинг»

Цель и задачи исследования. Цель диссертационной работы – совершенствование организационно-экономического механизма функционирования рынка продовольственного зерна Казахстана и выявление приоритетных направлений его развития.

В соответствии с целью в работе поставлены и решены следующие задачи:

- рассмотреть сущность рынка зерна и охарактеризовать его место в структуре аграрного рынка;
- исследовать и систематизировать теоретические закономерности функционирования и развития рынка зерна;
- обосновать объективную необходимость и направления государственной поддержки и регулирования рынка зерна;
- проанализировать современное состояние рынка зерна Казахстане и выявить тенденции его развития;
- исследовать конъюнктуру рынка зерна на основе факторного анализа спроса и предложения на зерновые;
- оценить процесс формирования добавленной стоимости на зерно и продукты его переработки;
- разработать предложения по рациональному сочетанию механизма саморегулирования рынка зерна и государственного вмешательства;
- выявить приоритетные направления устойчивого развития отечественного рынка зерна.

Актуальность темы исследования. Зерновой рынок является ключевой, системообразующей основой развития аграрной экономики, обеспечивая устойчивое функционирование продовольственного рынка. В Послании народу «Стратегия Казахстан – 2050»: новый политический курс состоявшегося государства» Президент Республики Казахстана – Лидер нации Н.А. Назарбаев обозначил необходимость масштабной модернизации сельского хозяйства, потребность в которой особенно возрастает в условиях растущего глобального спроса на сельхозпродукцию. В рамках мер по реализации данного приоритетного направления принята программа по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан «Агробизнес – 2020», направленная на формирование рациональной структуры агробизнеса, повышение уровня агротехнологий, диверсификацию и индустриализацию зернового производства, активизацию экспорта в страны ближнего и дальнего зарубежья в условиях интеграции в единое экономическое пространство.

Зерновое хозяйство Казахстана развивается неустойчиво на фоне значительных колебаний урожайности сельскохозяйственных культур. Прирост производства аграрной продукции обеспечивается преимущественно за счет экстенсивных факторов, в частности, увеличения посевных площадей. Несовершенство организационно-экономического механизма рынка зерна вызвало ряд негативных последствий, таких, как несбалансированность структуры зернового производства, низкая интенсивность сельскохозяйственного производства, недостаточный уровень промышленной переработки сельскохозяйственного сырья, диспаритет цен на услуги и материально-технические ресурсы, снижение доходов отечественных сельхозтоваропроизводителей. В связи с этим требуется решение перечисленных проблем для постепенного восстановления места зернового хозяйства в межотраслевых экономических отношениях. Формирование и реализация эффективной государственной зерновой политики способна превратить страну в мощную мировую зерновую державу.

Сложность, динамичность и многофункциональность системы зернопродуктового подкомплекса, наличие нерешенных аспектов в процессе обеспечения устойчивости зернового рынка характеризуют актуальность исследования и обуславливают необходимость разработки направлений по повышению эффективности его функционирования.

Объект исследования – зерновое хозяйство агропромышленного комплекса Республики Казахстан.

Предмет исследования – совокупность организационно-экономических отношений, возникающих в процессе функционирования рынка продовольственного зерна.

Теоретико-методологическую основу диссертации составили научные труды и разработки ведущих зарубежных и отечественных ученых и специалистов в области макроэкономики, устойчивого развития, экономики АПК, теории формирования и развития зернового рынка.

Исследование проводилось на основе применения абстрактно-логического, расчетно-конструктивного, монографического, экономико-статистического, экономико-математического и других методов. Методологической основой работы является системный анализ.

Научная новизна работы состоит в разработке научно-практических рекомендаций по совершенствованию организационно-экономического механизма функционирования зернового рынка Казахстана в условиях межгосударственной интеграции. Наиболее существенные результаты, полученные в ходе исследования, и их научная новизна заключается в следующем:

- раскрыты особенности функционирования рынка зерна в структуре агропромышленного комплекса и определены факторы конкурентных преимуществ зерновой отрасли;

- определены эндогенные и экзогенные факторы, влияющие на устойчивость развития рынка зерна и предложена система мер по снижению их негативного воздействия на конкурентоспособность зернового подкомплекса;

- выявлены особенности взаимодействия субъектов товаропроводящей сети, определены их влияние на эффективность функционирования зернового рынка и доля в добавленной стоимости, фиксируемой в конечном продукте;
- обоснованы приоритетные направления совершенствования государственного регулирования зернового подкомплекса, способствующие повышению устойчивости производства зерна в условиях межгосударственной интеграции;
- построена экономико-математическая модель развития рынка зерна Казахстана.

Основные положения, выносимые на защиту:

- рассчитанный автором применительно к условиям Казахстана косвенный показатель «погектарный спрос» на рынке зерна, позволивший выявить реальный уровень спроса с гектара посевных площадей;
- модель ценового регулирования казахстанского рынка зерна, основанная на использовании гарантированных, закупочных, интервенционных цен на зерно;
- система экономических мер по государственному регулированию деятельности субъектов зернового рынка, направленная на оптимизацию и диверсификацию структуры производства зерна, а также развитию инфраструктуры зернового подкомплекса;
- прогноз развития зернового рынка Казахстана на 2014-2025 годы в условиях углубления межгосударственной интеграции.

Теоретическая и практическая значимость исследования. Теоретико-методологические и практические рекомендации автора могут быть использованы при разработке программ развития агропромышленного комплекса Министерства сельского хозяйства, зерновых хозяйств и предприятий по переработке зерна.

Положения и выводы диссертационного исследования представлялись автором на международных научно-практических конференциях и нашли отражение в опубликованных тезисах и научных статьях по теме диссертации с общим объемом 9,6 п.л.

Разработанные автором рекомендации относительно исследования организационно-экономического механизма функционирования отечественного зернового рынка приняты к внедрению АО «КазАгроМаркетинг» и ГУ «Департамент статистики по г. Алматы».

Основные результаты диссертационного исследования были опубликованы в 21 статьях, из них 2 – научные статьи в зарубежных журналах входящих в базу цитирования Scopus, 5 статей в научных изданиях, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК и 14 тезисов докладов на международных научно-практических конференциях, в том числе 4 - зарубежных.

Dina I. Razakova

**FOODGRAIN MARKET: ECONOMIC MECHANISM OF FORMATION
AND DEVELOPMENT PROSPECT**

SUMMARY

**Theses on competition of a scientific degree the doctor of philosophy (PhD)
Razakova D. I. in the specialty «6D051100 – Marketing»**

Purpose and research problems. The purpose of dissertation work – improvement of the organizational and economic mechanism of functioning the market foodgrain of Kazakhstan and identification of the priority directions of its development.

According to the aim of the work the following problems are deliver and solved:

- to consider essence of the market of grain and to describe its place in structure of the agrarian market;
- to investigate and systematize theoretical regularities of functioning and development of the market of grain;
- to prove objective need and the directions of the state support and regulation of the market of grain;
- to analyse a current state of the market of grain Kazakhstan and to reveal tendencies of its development;
- to investigate market condition of grain on the basis of the factorial analysis of supply and demand on the grain;
- to estimate process of formation of a value added on grain and products of its processing;
- to develop offers on a rational combination of the mechanism of self-regulation of the market of grain and the state intervention;
- to reveal the priority directions of a sustainable development of the domestic market of grain.

Urgency of research. The grain market is a key, backbone basis of development of agrarian economy, providing steady functioning of the food market. In the Message to the people «The Strategy «Kazakhstan – 2050»: new political policy of the taken place state» the President of the Republic of Kazakhstan – the Leader of the nation N.A.Nazarbayev designated need of large-scale modernization of agriculture the requirement in which especially increases in conditions of growing global demand for agricultural products. Within measures for realization of this priority direction the program on development of agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan «Agrobusiness – 2020», directed on formation of rational structure of agro business, increase of level of agrotechnologies, diversification and industrialization of grain production, activation of export to the countries of the near and far abroad in the conditions of integration into a common economic space is accepted.

The grain farm of Kazakhstan develops unstably against considerable fluctuations of productivity of crops. The gain of production of agrarian production is provided mainly at the expense of extensive factors, in particular, increases in cultivated areas. Imperfection of the organizational and economic mechanism of the market of grain caused a number of negative consequences, such, as imbalance of structure of grain production, low intensity of the agricultural production, insufficient level of industrial processing of agricultural raw materials, disparity of service prices and material resources, decrease in the income of domestic agricultural producers. In this regard the solution of the listed problems for gradual restoration of a place of a grain farm in the interbranch economic relations is required. Formation and realization of effective state grain policy it is capable to turn the country into the powerful world grain power.

Complexity, dynamism and multifunctionality of system a foodgrain subcomplex, existence of unresolved aspects in the course of ensuring stability of the grain market characterize relevance of research and cause need of development of the directions on increase of efficiency of its functioning.

Object of research – a grain farm of agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan.

Subject of research – set of the organizational and economic relations arising in the course of functioning the market of foodgrain.

The theoretical and methodology basis of the dissertation was made by scientific works and development of leading foreign and domestic scientists and experts in the field of the macroeconomic, a sustainable development, economy of agrarian and industrial complex, the theory of formation and development of the grain market.

Research was conducted on the basis of application abstract and logical, settlement and constructive, monographic, economical and statistical, economic-mathematical and other methods. Methodological basis of work is the system analysis.

Scientific novelty of work consists in development of scientific and practical recommendations about improvement of the organizational and economic mechanism of functioning of the grain market of Kazakhstan in the conditions of interstate integration. The most essential results received during research, and their scientific novelty consists in the following:

- features of functioning of the market of grain in structure of agro-industrial complex are opened and factors of competitive advantages of grain branch are defined;

- the endogenous and exogenous factors influencing stability of development of the market of grain are defined and the system of measures for decrease in their negative impact on competitiveness grain subcomplex is offered;

- features of interaction of subjects of a commodity distribution network are revealed, their influence on efficiency of functioning of the grain market and a share in a value added fixed in the final product are defined;

- the priority directions of improvement of state regulation of the grain subcomplex, stability of production of grain promoting increase in the conditions of interstate integration are proved;
- the economic-mathematical model of development of the market of grain of Kazakhstan is constructed.

The basic provisions submitted for protection:

- calculated by the author in relation to conditions of Kazakhstan an indirect indicator " on the hectare demand" in the grain market, allowed to reveal a real level of demand from hectare of cultivated areas;
- model of price regulation of the Kazakhstan market of the grain, based on use of the guaranteed, purchasing, intervention prices of corn;
- system of economic measures for state regulation of activity of subjects of the grain market, directed on optimization and diversification of structure of production of grain, and also to development of infrastructure of a grain subcomplex;
- the forecast of development of the grain market of Kazakhstan for 2014-2025 in the conditions of deepening of interstate integration.

The theoretical and practical significance of research. Theoretical and practical recommendations of the author can be used when developing programs of development of agro-industrial complex of the Ministry of Agriculture, grain farms and the enterprises for grain processing.

Provisions and conclusions of dissertation research were submitted by the author at the international scientific and practical conferences and published theses and scientific articles on a thesis with a total amount 9,6 printed pages.

The recommendations developed by the author concerning research of the organizational and economic mechanism of functioning of the domestic grain market are accepted to JSC «KazAgroMarketing» and the public administration «Department of Statistics on Almaty» introduction.

The main results of dissertation research were published in 21 articles, from them 2 – scientific articles in foreign magazines entering into base of citing of Scopus, 5 articles in the scientific editions recommended by Committee on control in education and science of MES RK and 14 theses of reports at the international scientific and practical conferences, including 4 - foreign.